

Angus Fraser

MENNYI IRÁNYMUTATÁST REMÉLHETÜNK MAGUKTÓL A CIGÁNYOKTÓL?*

A cigányság története egy olyan vándorló népé, amelyik a középkorban bukkant fel a Balkánon, majd innen áramlott szét fokozatosan az európai földrészre, és azon túl is. Amikor zarándoklat ürügyén Nyugat-Európa kapuin kopogtattak, határozott érdeklődést keltettek, s azonnal elburjanzottak a különböző elméletek származásukkal kapcsolatosan. Mégis csak sokkal később vált lehetségessé, hogy nyelvükből kikövetkeztessék: hol is kezdődött szét-szóródásuk? Ez a nép a teméntelen elnyomatás, s az őt ért rengeteg hatás ellenére is megőrizte önálló identitástudatát, s jelentős túlélési és átvételi képességről tett tanúbizonyságot. Valóban: aki végigtekint mindazokon a viszontagságokon, melyeken keresztülmentek – mert a cigányság története jelentős mértékben annak a története, hogy mások mit tettek az ő elkülönülésük felszámolása érdekében –, az arra következtetésre fog jutni, hogy legjelentősebb értékeik végsősoron fennmaradtak.

Amióta azonban némileg megkérdőjeleződött az az általánosan elismert igazság, hogy a cigányság az „európai népek” közé tartozik, azóta az tűnik a legjobbnak, ha munkánkat annak a megvizsgálásával kezdjük: vajon helyesen járunk-e el, ha ezt a népet a jelen sorozatban (*A szerző arra a „Peoples of Europe” című sorozatra utal, amelyben kötete megjelent.***) mutatjuk be?

Ma a nép fogalmát úgy határozzuk meg, mint férfiak, nők és gyermekek olyan csoportját, amelyik környezetétől a közös nyelv, közös kultúra és közös rassztípus alapján világosan elkülöníthető, akkor a cigányságot már régóta népnek kell tekintenünk. Az évszázadok során jelentős különbözőségek alakultak kii közöttük és a többi nép között. Olyannyira, hogy a „cigány” szó jelentéstartalma felvet egy, nem maga a cigányság által kialakított szemantikai problémát. Ezt a nevet ugyanis – számos egyéb megnevezés mellett – a kívülállók ragasztották rájuk.

A megnevezésben tapasztalható zűrzavar különösen a 20. században vált akuttá. Egy időben a „cigány” szó lényegileg faji jelentéstartalommal bírt. A „*The Oxford English Dictionary*” (Oxfordi Angol Értelmező Szótár) 1989-ben megjelent második kiadása már így határozza meg a szó jelentését: „cigány...” (*Az eredeti szövegben két változat – a „Gypsy” és a „Gipsy” - szerepel.*) hindu eredetű nép tagja. A nép önmagát a 'roma' (*Az eredetiben „Romany” szerepel, ezt azonban fordításomban mindenütt a Magyarországon használatos „roma” névalakkal helyettesítem.*) néven nevezi. Ez a nép a 16. század közepe táján jelent meg Angliában, s ezt követően úgy hitték róla, hogy Egyiptomból szá-

mazik. Tagjainak bőrszíne sárgásbarna, hajszíne pedig fekete.

Kosárfonásból, lókereskedésből, jóvendőmondásból stb. élnek. A cigányságot nomád életformája és idegen szokásrendszere következtében általában gyanúsnak tekintik. 'Romani' néven ismert nyelvük egy jelentős mértékben megromlott hindi dialektus, melybe számtalan, különböző európai nyelvekből átvett szó keveredett.¹ Napjainkra azonban ez a név a fenti meghatározásnál tágabb értelmet nyert: gyakran alkalmazzák azt etnikai különbségtétel nélkül a népesség bármely olyan, vándoréletet élő tagjára, aki nem egyértelműen és nyilvánvalóan csavargó. Egyre kedveltebbekké válnak azonban a közösségen kívül és belül egyaránt más, jelentésükben semlegesebb meghatározások (mert a „cigány” név gyakran bír becsmérlő felhanggal). Ezek közül a „*Traveller*” a legújabb (*a szó jelentése „utas, utazó, vándor, útonjáró”. A fordítás az utóbbi változatot használja*). Lassan az egész folyamat átszínezi a faji megkülönböztetéssel szembeni érzékenység, ám a kívülállók használta egyik kifejezés sem kétértelműségtől mentes, kielégítő meghatározás.

A csapdákat bőségesen illusztrálja az a változás, amelyen a „cigány” szó az angol törvényhozásban az ötvenes évek vége óta keresztülment. Először véletlenszerűen, majd mindinkább tudatosan levetkőzte minden faji-etnikai jelentését abban a csupán két rendelkezésben, amelyik ebben a periódusban született. Az 1959-es „*Highways Act*” (*Törvény az országutakról*) a korábbi rendelkezések megerősítésekor kihagyja szövegéből a régebbi általánosító kifejezést – „*vagy más útonjáró személy*” –, amikor meghatározza azon emberek csoportját, akik megbüntethetők, ha bódét, elárusítóhelyet, standot állítanak fel az országúton (melybe a törvény szerint beletartozik a járda, a füves szegély és a parkoló is) vagy letáboroznak ott. A megbüntethetők lehetséges köre ílymódon „*az utcai árusra és egyéb vándor-kereskedőre, illetőleg a cigányra*” szűkül le. Nincs bizonyíték arra nézve, hogy a törvényhozók túl hosszan gondolkodtak volna azon, hogy milyen célzást rejt magában a „cigány” szó ennyire hangsúlyos említése, ami azzal is járt, hogy többé soha nem volt lehetséges egy ilyenfajta interpretáció figyelmen kívül hagyása. Ezzel egy pillanat alatt megteremtettek egy olyan értelmezési kérdéskört, amelyiknek – már előre megjósolhatóan² – a bíróságokon kellett eldőlnie. Amikor a kérdés 1967-ben végül a Legfelsőbb Bíróság elé került, akkor a bírák arra a következtetésre jutottak, hogy ebben az összefüggésben a szó nem elsődleges szótári jelentésében, vagyis nem „a

* Részletek a szerző „*The Gypsies*” című tanulmánykötetének (Blackwell, Oxford UK.-Cambridge USA, 1993.) előszavából. A kötet az Ozirisz Kiadó gondozásában fog megjelenni a közeljövőben.

** A zárójelben szereplő dőlt betűs szövegek a fordító megjegyzései.

roma közösség tagja” értelmében használandó. Nem utolsó sorban azért született ilyen döntés, mert a bírák számára elképzelhetetlen volt, hogy a Parlament elfogadott egy olyan törvényt, amelyik pusztán etnikai hovatartozása miatt pénzbírságra ítél valakit. Éppen ezért úgy döntöttek, hogy a „cigány” szó jelentése nem egyéb, mint „nomád életmódot folytató, állandó munkával és állandó lakhellyel nem rendelkező személy”. Kimondták tehát, hogy bárki lehet az egyik napon „cigány”, míg a másikon nem.³

Ezt a felfogást újították meg a rákövetkező évben, az 1968-ban kibocsátott „Caravan Sites Act” („Törvény a parkolóhelyekről”, mely a kisebb-nagyobb csoportok ideiglenes telephelyeiről rendelkezik) ugyanis gondoskodott a „cigány táborhelyek” megrendszabályozásáról. A törvény úgy határozta meg a cigányokat, mint „nomád életformát folytató személyeket, fajra és származásra való tekintet nélkül”, kiemelve ebből a kategóriából a vándor mutatóanyagokat, illetve a vándorcirkuszokhoz tartozókat. Ily módon az, hogy valakit cigánynak tekintettek-e vagy sem, kifejezetten életformájától, nem pedig kulturális vagy etnikai hovatartozásától függött. Mára ez az egyetlen meghatározás, amelyik megmaradt az angol törvények szövegében, mivel a „vagy cigány” kifejezést diszkriminatív jellege miatt törölték az országutakra vonatkozó rendelkezésből.

A szó etnikai értelmezését ismét megerősítették egy másfajta jogi összefüggésben, amelyben az országutak és parkolók kapcsán megteremtett precedensek nem szükségszerűen mérvadóak. Ez az értelmezés egy olyan bírósági ítélet eredményeképpen bukkant fel, amelyik az 1976-ban kibocsátott, Nagy-Britanniában a faji alapon való diszkriminációval szembeni védelmet biztosító „Race Relations Act”-en (Törvény a fajok közti kapcsolatokról) alapul, mely meghatározza a „bőrszín, faj, nemzetiség, nemzeti vagy etnikai hovatartozás” jelentését. Az arra vonatkozó érvek, hogy vajon a cigányságra is érvényes-e a fajok közötti kapcsolatokat szabályozó törvénykezés védelme, már az 1965-öt, az első ilyen törvény kiadásának időpontját követő években mérhetetlenül elszaporodtak, s rengeteg erőfeszítést igényeltek az egyes kocsmárosok által kihelyezett „CIGÁNYOKNAK TILOS!” feliratú táblák miatt. Az első törvény rendelkezéseivel összhangban maguk ezek a táblák nem voltak törvényellenesek, ám később annak nyilvánították őket. Néhány kocsmáros azonban biztosabb hátteret teremtett magának azon szöveg kihelyezésével, hogy „ÚTONJÁRÓKNAK TILOS!”, ami azután igen trükkös jogi megfogalmazásokat eredményezett, amikor a *Commission for Racial Equality* (Bizottság a Faji Egyenlőségért) megakart tiltatni egy ilyen tábla elhelyezését London keleti részében, a „THE CAT AND MUTTON” (*A Macska és Ürühús*) elnevezésű kocsmában, s az ügy először – 1987-ben – a Westminster Megyei Bíróság, majd 1988-ban a Feljebbviteli Bíróság előtt szerepelt jogi érdeklődést keltő célzasként.

A kérdés úgy hangzott, hogy vajon az áruk kiadásának, illetve a szolgáltatások teljesítésének ilyenfajta megtagadása vajon „faji alapon történő diszkrimináció”-e? A Megyei Bíróság ítélete nem fogadta el a CRE azon állítását, mely szerint ebben az esetben az „útonjáró” és a „cigány” rokonértelmű, egymással fölcserélhető fogalmak, illetve hogy a

cigányságot etnikai csoportnak kell tekinteni: arra a következtetésre jutottak, hogy a „THE CAT AND MUTTON”-ban láthatóhoz hasonló kiírások nem törvénysértőek, ezért az eljárást megszüntették. A Feljebbviteli Bíróság megerősítette ezt az ítéletet⁴ abban az értelemben, hogy az „útonjáró” kifejezés nem rokonértelmű a „cigány” névvel, így a fenti kiírás által kizárt személyek köre nem korlátozódik csupán a cigányokra, emiatt ebben az esetben nem beszélhetünk közvetlen diszkriminációról. Ugyanakkor viszont megerősítették, hogy az említett törvény szempontjából a cigányság etnikai közösségnek tekintendő. A „CIGÁNYOKNAK TILOS!” kiírás tehát e döntés értelmében törvényellenes. Mi több: az „ÚTONJÁRÓKNAK TILOS!” szövegű kiírás a cigányokra nézve továbbra is közvetett diszkriminációt jelent, minthogy (a nem-vándorlók részéről) egy olyan állapot feltételezését jelenti, amelyik sokkal gyakrabban vonatkozik rájuk, mint az egyéb faji csoportok tagjaira.

Talán bocsánatot kellene kérnem amiatt, hogy így elmerültem a jog finomságaiba, ám ennek az az oka, hogy úgy találok: itt is felbukkan a cigányság identitásának ugyanazon kérdése, mely már első európai megjelenésüktől fogva végigkíséri őket a kontinensen átívelő vándorútjukon, s a brit bíróságok fent leírt jogi kétségei igen jól illusztrálják azt a fontos dilemmát, amelyik a cigányság bármiféle tanulmányozásának megtagadását eredményezheti. Vajon a definiálás legfontosabb eleme az életforma lenne? Ez a bemutatott esetekben talán elegendő is az azonosításhoz, ám teljesen elégtelen annak a számos cigánynak az esetében, aki elfogadta a letelepedett életformát és már nem „vándorol”, de kétségtelenül cigánynak tekinti önmagát. Másrészt viszont, ha a biológiai és származástani tényezőnek tulajdonítunk túlzott jelentőséget, az könnyen abszurd határvonalak meghúzásához vezethet: a cigány népesség a többi népcsoporthoz hasonlóan különböző elődök keveredéséből ered. Ha szentelünk némi időt a matematikai becslésnek, annak az lesz az eredménye, hogy ha a cigányság Európába érkezése óta eltelt periódust vizsgáljuk, akkor minden százból négy, nem-cigányokkal kötött házasság azzal jár, hogy a földrész cigánysága hetven százalékanak elődei között találunk nem-cigány elődöket. Százból három ilyen házasság esetén ez az arány hatvan százalék lenne. (A Harmadik Birodalomban a faji megközelítés fogalmi és gyakorlati nehézségei elvezettek egyrészt a cigányság származástani kutatás hatalmas hivatali apparátus megteremtéséhez, másrészt viszont a cigány elődök azon szintjének meghatározásához, amelyik már elégségesnek bizonyult ahhoz, hogy valakit cigánynak tekintsenek – ami esetenként az érintettek haláltáborba hurcolását jelentette.)

Az ember végül abban az értelemben tér vissza az „etnikai” kritériumhoz, ahogy ezt a kifejezést az angol Feljebbviteli Bíróság használta 1988 júliusában. Sokat segíthet, ha hosszabban időzünk annál az indoklásnál, amelyik csirájában ebből az ítéletből kiolvasható. Ez ugyanis úgy találta, hogy „létezik számos olyan ember, aki karavánokkal, zárt tehergépkocsikkal, átalakított buszokkal, kamionokkal, teherautókkal és más gépjárművekkel jár szerte az

ország területén, és peripatetikus vagy nomád életformát követ... Ezeket az embereket tág értelemben véve 'cigányoknak' nevezik, csoportként azonban nem rendelkeznek mindazokkal a jellegzetességekkel, melyeket a törvény a faji csoportok esetében megkövetel". A Lordok Házának egy korábbi ítélete megállapította, hogy a „Race Relations Act” által használt „etnikai” kifejezés nem alkalmazható szigorúan vett biológiai vagy faji értelemben, mert ilyen esetekben az etnikai csoportot két lényegi vonás függvényében kell meghatározni: az első „a hosszú közös múlt, melyről a csoport tudja, hogy az különbözik a többi csoporttól, illetve az ezt megőrző emlékezet”, a második pedig „a saját kulturális tradíciók, beleértve ebbe a családi és társadalmi szokásformákat és viselkedésmódokat egyaránt, amelyek gyakran, bár nem szükségszerűen vallási előírásokat is magukban foglalnak”. Léteznek egyéb olyan jellegzetességek is, amelyek nem alapvetőek ugyan, de segíthetnek valamely etnikai csoport elkülönítésében: a közös földrajzi eredet, illetve a számos közös elődtől való leszármazás; a közös nyelv; a csoportra jellemző közös irodalom; a környező csoportokétól vagy a nagyobb közösségtől eltérő közös vallás; végül pedig az, ha a csoport a nagyobb közösségen belül kisebbségként vagy elnyomottként él.

Tekintettel az Angliában élő cigányok helyzetére, ennek a követelményrendszernek az alkalmazása a Feljebbviteli Bíróság 1988 júliusában összeült három bírója szerint jelentős nehézségekbe ütközött:

„A cigányok jobban szeretik, ha 'útonjáróknak' mondják őket, mivel úgy gondolják, hogy ez a kifejezés kevésbé becsmérlő. Ez annak a vágyát sejteti, hogy – legalábbis ami a közfelfogást illeti – el akarják veszíteni identitásukat. A cigányság fele vagy még nagyobb része ma már ugyanúgy állandó házakban lakik, mint a többi ember. Ha a cigányok elveszítették önálló csoport-identitásukat, akkor többé nem lehet őket a törvény értelmében vett etnikai közösségnek tekinteni?”

A vezető bíró annak a ténynek az elfogadásával válaszolta meg ezt a kérdést, hogy az, miszerint számos cigány ma már nem különböztethető meg a társadalom egyéb tagjaitól, még nem elegendő ahhoz, hogy elveszítse történelmileg meghatározott identitását akár magának a csoportnak, akár az azon kívül állóknak a szemében. „Annak ellenére, hogy már régóta Angliában élnek, a cigányság nem olvadt be teljesen a népességbe oly módon, mint ez történt a szászok és a dánok esetében, akik összességükben elveszítették önálló identitásukat. Ők – legalábbis többségükben – megtartották elkülönülésüket, azonoságtudatukat, s még mindig cigányként léteznek.”

Ez az érv kétségtelenül nagy visszhangot keltett. Tény, hogy a meghatározás problémái különösen akutnak bizonyulnak, részint azért, mert a Britanniában élő cigányság elődei között jelentős számú nem-cigány is megtalálható, részint pedig azért, mert Angliában már a cigányság ide érkezését megelőzően is léteztek hosszú történelmi múltra visszatekintő vándorló csoportok, amelyek társadalmi életük és megélhetésük eszközei szempontjából igen hasonlítanak az előbbiekhöz. A brit társadalom szó szerint „szigeti” jellege a vándorló életformát élő csoportokon belüli etnikai különbségek elkenéséhez vezetett, különösen azért, mert a máshonnan érkezett, „külföl-

di” cigányok beáramlása sokkal korlátozottabb mértékű, mint számos más országban. Am létezik egy, ennek a kérdésnek az összezavarása irányában ható ideológiai szempont is: a „tisztavérűséggel” kapcsolatos múltbéli lelkesedés reakciójaként Britanniában nem lett sem túlzottan divatos, sem túlzottan tiszteletreméltó a vándorló közösségeken belüli különböző kategóriák azonosítása és megnevezése. Az ember egyes szociálintropológusok részéről valóban számtalanszor találkozunk a cigányság indiai eredetének hangsúlyozásával, de könnyen elhangzik az egzotikum keresésének, a romanticizmusnak és a menekülésvágynak a vádja is.

Mennyi iránymutatást remélhetünk maguktól a cigányoktól? Hiszen az önmeghatározás az etnikai iidentitás megalapozásának egyik fontos mechanizmusa. Ők maguk kit tekintenek „mi”-nek és kit „ők”-nek? Az ő szemükben a legalapvetőbb választó-vonal önmaguk és a *gadžo* (többes számban *gadžé*)⁶ között húzódik, melyek közül az utóbbi a romani dialektusaiban a nem-cigányok legelterjedtebb elnevezése. (Spanyolországban a cigányok hasonló értelmű kifejezése a *payo*. A skót „Traveller”-ek között ennek a szónak általában a *flattie* felel meg, míg Írországbán a *buffer*. Ezek egyike sem romani nyelvű szó.) Nincs azonban egyetlen olyan szó sem a romani nyelvben, melynek jelentése egyértelműen „cigány” lenne. Az angliai cigányok általában romanichal-nak (cigányembernek) hívják magukat, s ezt a szót használják azok az Egyesült Államokban, Kanadában és Ausztráliában élő cigányok is, akik angliai bevándorlótól származnak. A régóta az európai kontinensen élő cigányok olyan, igen változatos neveket használnak önmaguk meghatározására, mint a *kalé* (feketék) Spanyolországban és Dél-Franciaországban, a *kaale* Finnországban, a *Sinti* Németországban vagy a *manouches* Franciaországban. Sok országban számtalan képviselője él a Kelet-Európából száz vagy még több éve elszármazott cigány vándorlási hullámnak, s ők a *rom* vagy *roma* névvel jelölik önmagukat. E csoport beszélt nyelvére igen erősen hatott, hogy elődeik hosszú ideig éltek román nyelvterületen. Ebből ered „oláh cigány (*vlashiko rom*)” megnevezésük is. (Magának a *rom* szónak nincs köze Romániához; jelentése „férfi”, „ember” vagy „férfj.”) Ezek az oláh cigányok számos további altörzsrre oszlanak: lovárok, kelderások, csurárok stb. Ezen a ponton tehát megtörik az egyszerű „mi és ők”-kettőség. Gyakran egyazon országon belül léteznek továbbá olyanok is, akik a köztük és a *gadžé* között húzódó határvonalon állnak. Róluk elismerik ugyan, hogy nem *gadžé*, hiszen számos közös vonással rendelkeznek, valahogy azonban mégsem egészen ugyanolyanok mint ők. A cigányok számára ezek a különbségek fontosak a társadalmi kapcsolatokat, a házasságot és egyebeket érintő ügyeknél, jóllehet, maguk az osztályozások csak véletlenszerűen világosak és egyértelműek. A cigányok különböző csoportjainak egymással szembeni magatartása a kívülállókat annak a vég nélküli vitának a folytatására készíti, hogy vajon ki tekinthető „igazi cigánynak”, és ki nem? Ők maguk haszontalannak tartják az olyan földrajzi nevek használatát, mint – mondjuk! – a „francia cigányok”, illetve nehézkesnek és félrevezetőnek azt, hogy általánosságban „a cigányokról” beszéljenek.

Az önmagában véve tág és kétértelmű angol „people” (ebben az összefüggésben „nép”) szó jelentése („olyan személyek csoportja, akik közösséget, törzset, fajt vagy nemzetet alkotnak” – The Oxford English Dictionary) talán csupán részben fedi le az etnikai töredékeknek azt a sokszínű mozaikját, amelyik manapság a kívülállók által „cigányságnak” nevezett népcsoportot alkotja. Térjünk azonban vissza eredeti kérdésünkhöz: milyen mértékben „európai nép” a cigányság? Rengeteg cigány él Európán kívül is – közülük egyesek olyan elődöktől származnak, akik soha nem is vándoroltak Ázsián túlra, mások pedig vagy maguk vándoroltak ki Európából, vagy olyan elődöktől származnak, akik így tettek. Az első kate-

góriába tartozók kivételével mindegyikük nyelvén, származásán, kultúráján és társadalmán kitörölhetetlen nyomokat hagyott hosszú együttélése és keveredése Európa más népeivel. Oly sok évszázad elteltével jogosan várják el, hogy „európaiaknak” tekintsék őket. Hiszen ők valóban a kevés számú páneurópai nép egyike.

Elérkezett az ideje, hogy belekezdjünk származásuk vizsgálatába! Ha így teszünk, akkor talán nagyobb – faji, etnikai és nyelvi – egységességre bukkanunk a cigányok elődei között, mint amekkorára az ő 20. századi utódaik sokféleségéből kiolvasható.

Fordította: **T. Zselensky Péteri**

Jegyzetek

¹ A négy lehetséges modern írásmód – a „Gypsy”, a „Gipsy”, a „gypsy” és a „gipsy” – közül ez az írás minden esetben a „Gypsy” alakot használja, az ettől eltérő változatot tartalmazó idézetek kivételével. Ami pedig a „Romany” nevet illeti, annak a nyelvre vonatkozó esetekben a „Romani” felel meg. (A számmal jelzett jegyzetek a szerzőtől származnak. Fenti jegyzet csak az eredeti angol szövegre vonatkozik, a fordításban a népnév esetében a „cigány”, a nyelv esetében pedig a „romani” szót használom.)

² Vö. A. M. Fraser: Reference to Gypsies in British Highway Law. JOURNAL OF THE GYPSY LORE SOCIETY, Harmadik sorozat 40 (1961). pp. 137–139..

³ A „Mills kontra Cooper”-per iratai. Legfelsőbb Bíróság, 1967 (2. Q. B. 459).

⁴ A „Commission for Racial Equality kontra Dutton”-per iratai. Feljebbviteli Bíróság 1988.

⁵ A „Mandla (Sewa Singh) kontra Dowell Lee”-per iratai. Lordok Háza, 1983 (2. A. C. 648).

⁶ Az itt gadžo alakban szereplő szót a 19. században, George Borrow írásaiban s általában az angol szakirodalomban gorgio formában találjuk meg. Más időszakokban hosszabb-rövidebb időre egyéb átírási változatokat – többek között a gaujo és gadjo alakokat – fogadták el. (A magyar gyakorlatban a „gazho” szóalak használatos.)

Bátai Sándor elektrografikája

